

بهار درخانه‌خورشید

حسین بیات| منشأ و زمان پیدایش نوروز به‌درستی معلوم نیست، اما به یقین می‌توان گفت پس از ورود اسلام و به فراموشی رفتن بسیاری از آیین‌های باستانی، نوروز تنها جشن ملی ایران است که نه تنها جایگاه خود را از دست نمی‌دهد که تحت تأثیر آموزه‌های اسلامی، رنگ و بوی ایمانی و اعتقادی بیشتری هم به خود می‌گیرد. این جشن باستانی با تغییر مذهب رسمی کشور در دوره صفویه، آداب و تشریفات خاصی می‌یابد و جایگاه ویژه‌تری نیز در دربار شاهان پیدا می‌کند و از آن با نام «عید شاهی» یا «سلطانی» یاد می‌شود.

کتاب «روضة‌الصقویه» به برگزاری جشن‌های باشکوه درباری نوروز به دستور شاه اسماعیل اول، مؤسس حکومت صفویه، اشاره کرده است: «در چنین سره وقت، خاطر خطیر هما یون به نشاط نوروزی به ترتیب جشنی دل افروز میل نموده، جمشیدوار بزمی بیاراست که آن پیش تر هیچ یک از اعظم خواقین روزگار را میسر نگشته»^(۱) بدین ترتیب، دیگر شاهان صفوی نیز در ابتدای هر سال «فرمان ترتیب داده شدن جشن نوروز، را داده‌اند»^(۲)

جالب اینکه ژان شاردن فرانسوی در سفرنامه خود از باور ایرانیان درباره هم‌زمانی نوروز و عید سعید غدیر خم در این دوره به عنوان دلیل پایداری و استحکام بیشتر نوروز یاد می‌کند و می‌نویسد: «شیعیان می‌گویند درست به هنگام تحویل آفتاب به برج حمل، یعنی نخستین روز نوروز، حضرت پیغمبر^(ص) در اجتماع مسلمانان، حضرت علی^(ع) را به جانشینی خود نصب کرده است و می‌توان گفت درمیان همه اعیاد و سوگواری‌های مسلمانان که بر حسب گاه‌شماری ماه‌های قمری معین می‌شود، عید جانشینی حضرت علی^(ع)، یگانه عیدی است که موافق سال‌های شمسی تعیین می‌گردد»^(۳)

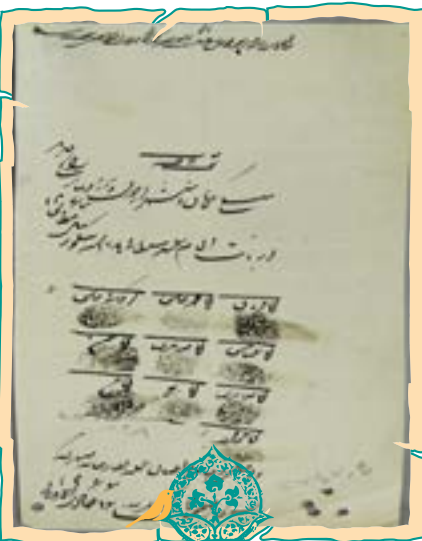
از دیگر موضوعاتی که در دوره صفوی جایگاه و ارزش ویژه‌ای می‌یابد، جایگاه حرم مطهر امام رضا^(ع) در شهر مشهد است. شاهان این دودمان، توجه ویژه‌ای به امام هشتم شیعیان^(ع) و آرامگاهش دارند، به عنوان مثال گنبد و گلدسته‌های حرم برای نخستین بار در این عصر، طلاکاری و مشهد به کانون نخست زیارتی شیعیان تبدیل می‌شود. توجه به این عناصر ملی و مذهبی، سبب می‌شود برپایی جشن نوروز در حرم مطهر رضوی در دوره صفوی به یکی از سنت‌های آستان قدس رضوی مبدل شود؛ سنتی که خود با آیین‌های متعددی همراه است. نوروز ۱۴۰۴ پهناهی شده است تا نگاهی بیندازیم به اسناد قدیمی و برخی از همین آیین‌های نوروزی که برخی از آن‌ها بی تغییر مانده‌اند و برخی امروز به شکل دیگری اجرا می‌شوند.

تنظیف و چراغانی ویژه

حرم امام هشتم^(ع) از گذشته در نوروز به‌طور ویژه نظافت و چراغانی می‌شده است؛ برای مثال در این ایام علاوه بر چراغانی حرم، فرش‌های تعویض یا شسته می‌شده‌اند، در طومار عیشاهی که تمام موقوفات آستان قدس و مسجد جامع گوهرشاد را تا دوران علی‌شاه (برادرزاده نادرشاه افشار) در سال ۱۱۶۰ هجری قمری فهرست کرده، درباره تمهیدات خاص نوروز آمده است: «فرش انداز اعلی خریداری و به دستور قدیم در شب نوروز در حرم محترم، انداخته و فروش کهنه را در عمارات اطراف به تناسب فرش نمایند»^(۴)

در اسناد آستان قدس رضوی در کنار سندهایی که به تحویل روغن چراغ به جهت (به منظور) چراغانی صحن‌های قدیم و جدید در شب عید نوروز^(۵) اشاره می‌کنند، سندی هم از ۱۱۹ اسفند سال ۱۳۰۷ خورشیدی به عنوان دستورالعمل تنظیف حرم مطهر به مناسبت عید نوروز ۱۳۰۸ خورشیدی وجود دارد که براساس آن، مقرر شده است «تنظیف قبل از نوروز معمول سالیانه بیوات از نیم چهارشنبه غره شهر شوال شروع (شود) که در یکشنبه پنجم ختم گردد»^(۶) معمولاً نظافت و چراغانی حرم مطهر طی یک برنامه ریزی مشخص برای کشیک‌های مختلف انجام می‌شده است، اما اگر از چراغانی چشم‌نواز نوروزی حرم بگذریم، مراقبت‌های بهداشتی فعلی حرم که در طول سال و به‌طور متناوب صورت می‌گیرد، باعث شده است تنظیف نوروزی آن‌طور که باید، به چشم نیاید.

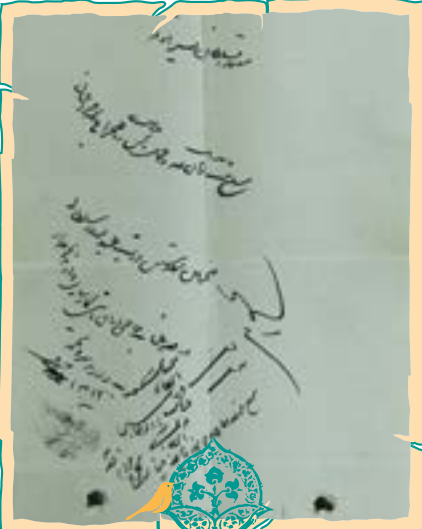
واژگان افتادگان در خانه کنار سفره هفت‌سین می‌ماندند، اما امروز خانواده‌های مشهدی و غیرمشهدی از بزرگ و کوچک به حرم می‌روند تا سال تحویل را در کنار امام خود باشد. در قدیم و به خصوص در دوره قاجار، در حرم امام‌نهم^(ع) نیز سفره هفت‌سینی پهن می‌شده که مخصوص مسئولان و میهمانان بوده است. آن‌ها در اتاق فوقانی ایوان طلای صحن عتیق، کنار سفره هفت‌سین می‌نشستند و با خواندن ادعیه و اذکار مخصوص، منتظر تحویل سال می‌ماندند. هم‌زمان زائران و مجاوران و خدام رضوی با اجتماع در رواق‌ها و صحن‌ها و اطراف اماکن متبرکه رضوی، به صورت دسته جمعی دعای تحویل سال را قرائت می‌کردند و منتظر می‌ماندند.^(۷) مراسم بعد از اجرای برنامه سلام، خطبه خوانی و نواختن نقاره به‌صورت شیلان (مهمانی عام و سفره اطعام) ادامه می‌یافت. سندهای متعددی از صورت هزینه‌های مربوط به برگزاری شیلان در عید نوروز^(۸) موجود است که قدیمی‌ترین آن به جمادی الثانی ۱۱۹۲ قمری برمی‌گردد که بیستمین روز این ماه با یکم فروردین ۱۰۷۰ خورشیدی برابر است. در این جشن همچون نوروزهای فعلی، بین زائران و مجاوران حاضر در بازگاه شمس‌الشموس^(۹) شیرینی و شربت توزیع می‌شده است.

توضیح تصویر: رسید پرداخت انعام توسط آستان قدس به کارکنان نقاره‌خانه به مناسبت عید نوروز تاریخ ۱۲۸ اسفند ۱۲۲۹ خورشیدی، منبع، مرکز اسناد آستان قدس رضوی

خاموشی سال رفته، روشنی سال آمده

دیگر آیین نوروز که امروزه کم‌وبیش اجرا می‌شود، خاموش و روشن کردن چراغ‌های حرم رضوی در لحظه تحویل سال است. در سالیان نه‌چندان دور این اتفاق هر نوروز – که با محرم و صفر مقارن نبود – می‌افتاده و حاضران در حرم و خانه‌های اطراف آن به واسطه خاموش و روشن شدن چراغ‌ها متوجه تحویل سال می‌شده‌اند.^(۱۰) این رسم البته در سال‌های اخیر به صورت محدود و فقط در داخل رواق مشرف به ضریح مقدس اجرا می‌شود.

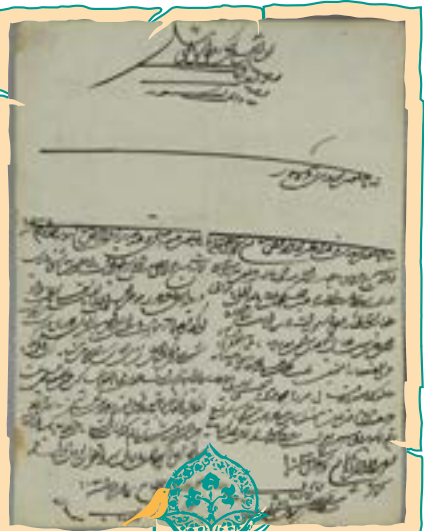
توضیح تصویر: دستور نصیرالملک، متولی‌باشی آستان قدس، به نصیرالتولیه، تحویلدار کل، درباره تحویل وجه نقدی و روغن چراغ به دربارن‌باشی برای چراغانی صحن‌های قدیم و جدید در شب عید نوروز ۱۲۸۱ خورشیدی.

خلعت عید

قدیمی‌ترین سندی که در مرکز اسناد آستان قدس رضوی به برگزاری عید نوروز در حرم امام رضا^(ع) اشاره می‌کند، سندی است مربوط به دوره شاه عباس یکم (۱۰۳۷ قمری) احتمالاً سال ۱۰۰۷ خورشیدی) که در آن به پرداخت

هزینه خلعت اعیاد از جمله عید نوروز اشاره شده است.^(۱۱) اهدای عیدی و پاداش به خادمان، فراشان و کارکنان حرم مطهر، یکی دیگر از آیین‌های نوروزی بارگاه منور رضوی است که شامل مواجب نقدی و مزایای دیگری مانند لباس بوده است. همچنین برخی منسوبان و امرای کشوری و جوهی از ندور داخل ضریح را برای تبرک و خلعت نوروزی دریافت می‌کرده‌اند. نخستین سندی که به دادن خلعت به خادمان آستان قدس رضوی اشاره می‌کند، مربوط به سال ۱۰۱۶ قمری است که به استناد آن، خلعتی به مولانا میرمحمد جعفری رضوی پیش‌نماز اهدا شده است. در سندی دیگر به تاریخ ۱۱۷۶ قمری از پرداخت وجوهات نقدی حاصل ضریح مقدس در شب نوروز^(۱۲) گفته شده که به عنوان تبرک به تعدادی از کارکنان آستان قدس هدیه شده است.

اگرچه در هیچ سندی نمی‌توان نشانی از اهدای خلعت به مردم عادی پیدا کرد، مردم هم در نوروز خلعت خود را از حرم برمی‌داشته‌اند؛ به این ترتیب که مشهدی‌های قدیم، چند روز قبل از سال نو به هنگام عبور از اطراف حوض‌های حرم، سکه‌های پول خرد خود را داخل آب می‌انداختند و پس از سال نو، عده‌ای آن‌ها را به عنوان عیدی متبرک از آب برمی‌داشتند و گاهی تا مدت‌ها به عنوان برکت جیب، همراه خود نگه می‌داشتند. هنوز هم برخی به همین شکل از حوض صحن آزادی، عیدی خود را از امام رضا^(ع) می‌گیرند.

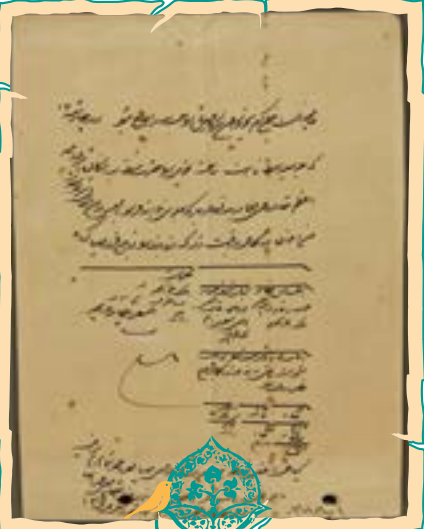

توضیح تصویر: صورت هزینه خلعت‌های عید نوروز و عید فطر ۱۲۲۷ قمری (۱۰۰۷ خورشیدی) و عید اصلی و عید غدیر ۱۰۲۸ قمری.

دیدار امرا و مردم

یکی دیگر از مراسمی که به‌طور معمول اجرا می‌شده، جلوس امرا و منسوبان هنگام نوروز در حرم مطهر رضوی بوده است. در واقع مراسم تحویل سال همیشه با حضور امرای کشوری و لشکری برگزار می‌شده است، اما به جز این در دیگر روزهای نوروز هم امرای حکومتی در حرم حاضر می‌شده‌اند. پرداخت هزینه جلوس نوروزی سال ۱۲۶۸ خورشیدی رکن‌الدوله، حکمران خراسان و تولیت آستان قدس^(۱۳) نشان می‌دهد که به این مناسبت مراسمی خاص برگزار و پذیرایی نیز انجام

می‌شده است. این آیین اگرچه امروز به شکل قدیم برگزار نمی‌شود، حدود سه دهه است که با سخنرانی، رهبر معظم انقلاب حضرت آیت‌ا... خامنه‌ای، در روز نخست عید برگزار می‌شود؛ بی‌مانند از این نظر که در هیچ دوره زمانی دیگری، شخص اول مملکت ابتدای سال در حرم مطهر امام هشتم^(ع) حضور نمی‌یافت.

توضیح تصویر: دستور میرزا محمد شفیع سر رشته‌دار کل آستان قدس، به تحویلداران درباره تهیه تدارکات جلوس (احتمالاً) والی خراسان و برگزاری مراسم سال نو (۱۲۶۸ خورشیدی) در رواق دارالاسعاد.

زیارت قبور و دستگیری از محتاجان

توجه به رنگتان و نیازمندان، یکی دیگر از سنت‌های نوروزی مشهد بوده است که در حرم مطهر رضوی برگزار می‌شده است، به این صورت که مردم معمولاً در روز اول عید به زیارت امام رضا^(ع) می‌رفتند و پس از آن هم به زیارت اهل قبور مشغول می‌شدند و همچنین از محل درآمد‌های آستان قدس، همیشه در این ایام برای ایتام سادات و کودکان نیازمند، لباس و کفش و شیرینی خریداری می‌شد؛ سنت‌هایی که تا امروز همچنان پابرجاست.

توضیح تصویر: دستور خرید لباس و کفش برای کودکان در عید نوروز ۱۲۲۰ خورشیدی.

- ۱.روضه‌الصقویه، تاریخ دوره صفویه، تألیف میرزا بیگ جنبادی، به کوشش غلامرضا طباطبایی‌مجد.
۲. نقل در کتاب‌های تاریخ عالم‌آرای عباسی، خلاصه‌السير و دستور شهریاران.
۳. سفرنامه شوالیه شاردن، ترجمه اقبال یغمایی.
۴. طومار عیشاهی، صفحه ۳۶.
۵. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند به شماره اموالی ۲۹۷۲۹/۱، دستور نصیرالملک، متولی‌باشی

منابع:

۹. کتاب حرم در بستر تاریخ، ابراهیم موسوی‌پناه، صفحه ۲۴.
 ۱۰. گفت‌وگوی شهرآرا با برادران غفوری، قدیمی‌ترین برق‌کش‌های آستانه، المیرا منشادی.
 ۱۱. مرکز اسناد آستان قدس، سند به شماره اموالی ۳۱۸۰۵/۵
 ۱۲. مرکز اسناد آستان قدس، سند به شماره اموالی/۳۶۲۴۴
 ۱۳. مرکز اسناد آستان قدس، سند به شماره اموالی/۳۰۱۳۰
- آستان قدس، به نصیرالتولیه، تحویلدار کل، درباره تحویل وجه نقدی و روغن چراغ به دربارن‌باشی برای چراغانی صحن‌های قدیم و جدید در شب عید نوروز ۱۲۸۱ خورشیدی.
۶. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند به شماره اموالی/۴۷۳۱
۷. کتاب آیین‌های حرم، مقاله تحویل سال نو به قلم فرج... نادری.
۸. مرکز اسناد آستان قدس، سند به شماره اموالی ۳۲۵۹۹/۴